

УДК 316.43

Т. О. СЕРГА

КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ДЕРЖАВНИХ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНОМУ МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано теоретичні основи взаємодії соціальних інститутів держави й релігії, а також питання підвищення соціокультурного значення церкви і її участі у вирішенні багатьох проблем сучасного українського суспільства, перш за все його роз'єднаності та дезінтеграції. Обґрунтовано тезу про те, що серед усіх можливих моделей державно-церковних відносин найбільш ефективною для поставлених завдань є партнерська. Проаналізовано деякі аспекти комунікативних практик державних і церковних організацій у сучасному мережевому суспільстві.

Ключові слова: мережеве суспільство, соціальний інститут, держава, релігія, церква, взаємодія, комунікативні практики.

У сучасному українському суспільстві, яке зазнає безліч змін на всіх рівнях і в усіх сферах, діє багато рушійних сил і соціальних суб'єктів. Чимало соціальних інститутів перебувають у дисфункціональному стані, не справляючись з негативними викликами сьогодення. Роз'єдане українське суспільство потребує потужного інтеграційного впливу. Інститут держави, маючи по праву ключове значення в забезпеченні цілісності в стабільному суспільстві, сильно ослаб через усі дезорганізуючі події останніх років і постійну зміну політичних сил та напрямів, не в змозі забезпечити цю цілісність своїми ресурсами. Релігія, виконуючи виховну й світоглядну функцію, є важливим чинником соціальних і культурних трансформацій, об'єднання громадян на духовній основі.

Історичний досвід відносин держави й релігії має велику кількість як позитивних, так і негативних прикладів: від тісної співпраці та взаємоповаги до відкритого протистояння. У сучасному світі партнерські відносини між державою й церквою існують у багатьох демократичних країнах, коли толерантне їх співіснування та співпраця сприяють справі зміцнення й побудови благополуччя суспільства, досягненню високих соціальних стандартів. Тобто держава може задіяти релігійні організації, посилити їх позитивний вплив у подоланні деяких соціальних проблем сучасного українського суспільства. Таким чином, дослідження особливостей комунікативних практик державних і релігійних організацій є актуальною науковою проблемою та вимагає належного теоретико-методологічного обґрунтування.

Теорії місця релігії в суспільстві розробляли такі відомі західні соціологи, як: М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, П. Сорокін, Г. Спенсер та ін. Найбільш розробленою темою є критичне переосмислення праць у галузі соціології релігії Е. Дюркгейма і М. Вебера.

У соціально-політичній думці України державотворчу роль церкви підкреслювали В. Липинський, І. Огієнко, І. Франко та ін. У вітчизняній науці останніми роками проблему церкви досліджують як важливий чинник духовного розвитку суспільства та формування ціннісної культури особистості (В. Бондаренко, Л. Гузар, С. Здіорук, І. Курас, М. Маринович, І. Онищук, М. Попович). Роль церкви та різні аспекти її значення для українського державотворення висвітлювали також О. Грінер, В. Єленський, Ю. Кальниш, О. Киричук, М. Рибачук, О. Саган та ін.

Мета статті – розглянути процес взаємодії релігії й держави як соціальних інститутів з позицій різних соціологічних концепцій, проаналізувати деякі аспекти комунікативних практик державних і церковних організацій у сучасному мережевому суспільстві.

На думку засновника соціології, французького вченого О. Конта, соціальний інститут – це механізм забезпечення в суспільстві солідарності й згоди. Він досліджував основні соціальні інститути (сім'ю, державу, релігію) з позицій їх включення в процеси соціальної інтеграції та виконуваних при цьому функцій [4].

Якщо ми розглянемо функціональний набір соціальних інститутів держави та релігії, то помітимо, що багато з них дублюються. Так, наприклад: інтеграційна, нормативна, регулятивна, функція соціального контролю тощо. З огляду на цей факт можна стверджувати, що обидва соціальні інститути співіснують у суспільстві, виконуючи низку схожих функцій і впливаючи на суспільство та один на одного. У людській історії релігія й держава перепліталися, з одного боку, дуже тісно й взаємозалежно, а з іншого – іноді мали конкурентне значення в житті людини на деяких історичних етапах.

Отже, процес взаємодії соціальних інститутів релігії й держави багатий і динамічний. Він є предметом вивчення низки соціологічних теорій. Розглянемо найвідоміші з них.

Першу спробу описати процес відносин інститутів держави й релігії зробив О. Конт, який запропонував застосувати до дослідження соціального життя індуктивні методи, які з успіхом використовують природничі науки. Велику роль у підтриманні соціального порядку він відвів саме релігії. При цьому він визнав неминучим конфлікт між релігією й наукою. Наука, просвіта, на думку О. Конта, призведе до загибелі релігії, що, у свою чергу, стане загрозою для стабільності суспільства, оскільки порушаться соціальні зв'язки релігії та держави [4].

Е. Дюркгейм, ставши засновником такої галузі соціологічного знання, як соціологія релігії, виявив у сучасному йому суспільстві тенденцію десакралізації релігії, зведення релігійних проявів до соціальної реальності. Вивчення релігійних явищ надало йому можливість створення нового підходу до проблем взаємодії релігії й держави. Вивчаючи ранні форми релігійних форм поведінки, Е. Дюркгейм сформулював загальні закономірності функціонування релігійного інституту в цілому. У своїй праці

«Елементарні форми релігійного життя» дослідник розглядає відносини релігії з іншими соціальними підсистемами як проблему співвідношення знання і віри, раціонального і ірраціонального начала в людині й суспільстві. Держава має релігійні витoki та релігійні символи, держава та релігія – частина суспільства, і саме в суспільстві формуються механізми, що регулюють їх взаємодію. Соціум впливає на людину двоюким чином: не тільки зовні, за допомогою громадської думки, а й зсередини, оскільки суспільство через категорії мислення також присутнє й усередині нас [3].

Е. Дюркгейм виявляє соціальний початок у процесі взаємодії релігійного та нерелігійного. Він зробив висновок, що саме суспільство є джерелом і релігійного, і державного начал, воно перетворює їх на конкретні соціальні системи, що володіють на різних історичних етапах різним пріоритетом.

Ще один учений, М. Вебер, досліджував релігію з позиції її впливу на суспільство. Він вважав, що релігія є найпотужнішим чинником соціальної динаміки у зв'язку з тим, що джерела соціальних трансформацій знаходяться в культурних системах. А релігія є частиною культури в будь-якому суспільстві, навіть її основою. Таким чином, поведінка людини в системі «релігія – держава» має ключове значення для суспільного розвитку [7].

Представник американської соціологічної школи Т. Парсонс обґрунтував проблему взаємодії держави й релігії, використовуючи теорію структурного функціоналізму. Релігія, у розробленій Т. Парсонсом системі виконує функцію підтримки ціннісного зразка й інтеграції через культурні елементи та легітимацію. Він показав, що умови існування будь-якої соціальної системи забезпечуються і вирішенням внутрішніх завдань, і підтриманням взаємодії з іншими системами. Тому всі соціальні системи мають бути організовані так, щоб бути сумісними з іншими системами й отримувати підтримку з їх боку [7]. Таким чином, ми бачимо, що в соціології виникають перші спроби функціонального обґрунтування процесу взаємодії соціальних підсистем, серед яких релігія й держава.

Представник Франкфуртської школи Ю. Габермас розглядає проблему конструктивної взаємодії між соціальними системами через ідею комунікативного дискурсу. Комунікативна дія, яка відбувається між державними й релігійними організаціями, «очищається» від відносин панування та підпорядкування, суб'єкти взаємодії виводять свої відносини на новий рівень – рівень соціального партнерства. Таким чином, взаємодія релігії й держави може бути розглянута предметно – як процес, що здійснюється окремими соціальними суб'єктами [7].

Свою спробу пояснити процес взаємодії соціальних систем зробив і Е. Гідденс. Його теорія структурації дає концептуальне розуміння природи людської дії й інститутів, а також відносин між діями інститутів [9].

Один з найбільш продуктивних підходів до аналізу взаємодії інститутів держави й релігії в соціології – мережевий. Його основи заклав американський соціолог М. Кастельс. Продовжили розвивати цей підхід такі

соціологи, як П. Бурдьє, Ж. Делез та інші представники постструктуралізму, неоінституціоналізму й комунікативістики.

У сучасній соціологічній науці мережевий підхід до взаємодії інститутів описано в термінології теорії інформації та комунікації (К. Керлі, А. Невелл, Х. Хекхаузен). Російський соціолог А. А. Давидов у своїх працях показує, що в процесі взаємодії суб'єкти діють як алгоритмічно влаштовані системи, існуючі в алгоритмічно влаштованому соціальному середовищі [2].

Мережевий підхід надає змогу побачити виникнення нової якості соціальної комунікації, яка стрімко трансформує інститути й практику їх взаємодії. Адже саме зараз, в інформаційному постіндустріальному суспільстві основну роль відіграють комунікативні процеси.

Розкривши процес взаємодії інститутів релігії й держави з теоретичного погляду, перейдемо до деяких практичних аспектів цієї взаємодії.

В історії нашої цивілізації існувало декілька варіантів взаємодії церкви й держави. Дослідники виділяють такі моделі державно-церковних відносин: теократичну (папоцезаризм), цезаропапистську, протекціоністську (державна церква, клерикального модель), секуляризаційну, партнерську [5].

У кінці ХХ ст. в багатьох державах світу встановилася система партнерської, рівноправної взаємодії світських та релігійних інститутів. Представники релігійних структур сформулювали свої концепції взаємодії з державою. Наприклад, існує такий офіційний документ, як «Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви». Подібні концептуалізовані підходи регламентують відносини церкви із суспільством і державою, надаючи змогу здійснювати соціальне служіння, брати участь у вирішенні соціальних проблем у межах і своїх релігійних, і державних правових меж.

У свою чергу, держава теж має механізми впливу на релігійний інститут. І це, перш за все, система правових норм. Закон обмежує владу церкви, не допускає встановлення загальнообов'язкової релігії або ідеології. Водночас держава за допомогою закону та інших нормативних правових актів встановлює правила створення (реєстрації) і діяльності релігійних організацій на її території, передбачає заходи юридичної відповідальності (адміністративного та кримінально-правового характеру) за порушення цих нормативів. Звичайно, тут ми не маємо на увазі держави, де релігія досі має велике регулятивне значення. Іноді релігії на законодавчому рівні надається статус державної (національної, офіційної чи релігії народу), як наприклад, у країнах «ісламського світу».

У «розвинених» країнах взаємодія соціального інституту релігії та інституту держави стає багатопольною, багатофункціональною, мережевою. При цьому державі відведено роль арбітра або модератора, причому вона сама є учасником мережевої взаємодії, але основна її функція полягає в регулюванні процесу взаємодії, відстеження легітимності процесу.

На сьогодні, коли зростають глобалізаційні процеси, посилюється взаємозалежність між державними й недержавними суб'єктами, складність і

плинність процесу взаємодії державних установ та релігійних організацій у соціальній сфері надає змогу врахувати мережевий підхід. Мережева модель являє собою структурований набір відносно стабільних, історично сформованих відносин між державою й релігійними організаціями для досягнення загальних цілей. Серед таких відносин можна назвати: благодійну діяльність релігійних організацій, реалізацію ними суспільно значущих культурно-просвітницьких програм і заходів, яким, згідно із законодавством України, держава сприяє і які підтримує. Серед соціально значущих завдань релігійні організації в своїх соціальних концепціях називають миротворчість, духовну, культурну, моральну й патріотичну освіту та виховання, благодійність, охорону й розвиток історичної та культурної спадщини, профілактику правопорушень, піклування про осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, охорону здоров'я, культуру й творчу діяльність, підтримку інституту сім'ї, материнства та дитинства й інші сфери взаємодії [1, с. 103].

Для того, щоб зрозуміти значення релігії в житті держави, і її вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства, звернемося до спадщини великого російсько-американського соціолога П. Сорокіна. Його інтегральна концепція надає змогу не лише дослідити суспільство в цілому, таких його частин, як культура та релігія, а й пояснити процеси соціокультурної динаміки, їх моделювання. Заслуга П. Сорокіна в тому, що він зміг глибоко науково обґрунтувати духовну складову суспільства. У центрі уваги дослідника – цінності, значення, норми, що утворюють особливу культурну інтеграцію. Він вважав, що будь-який акт людської діяльності наділений соціокультурним змістом [12, с. 30].

Дослідник виявив, що всі найбільші системи моралі й релігії виникли в кризові періоди, у моменти флуктуації цінностей. Він сформулював «закон моральної та релігійної поляризації». Його суть у тому, що вплив національних, соціальних і політичних катастроф на релігійне й моральне життя окремої людини та суспільства в цілому полягає не в простому зростанні нерелігійності й занепаді моралі, а, скоріше, в етико-релігійній поляризації. Це означає, що в безкризові часи більшість населення дотримується дещо поверхової релігійності й моралі, за часів благоденства воно не дуже гріховно або релігійно, але під час кризи ця більшість має тенденцію до поляризації: одна її частина стає більш релігійною й моральною, тоді як інша схильна до нерелігійності та злочинності, більшість зменшується на користь обох протилежних полюсів: поглибленої революційності – войовничого атеїзму; героїчної моралі – деморалізації. Причому, на думку П. Сорокіна, як правило, негативна поляризація превалює над позитивною в початковий період тяжких часів, позитивна поляризація переважає на останньому етапі критичного періоду й після його завершення [10, с. 19].

Інтегральна методологія П. Сорокіна дає відповіді на нові «виклики» епохи, пропонуючи спрямувати зусилля, передусім, на зміни духовної сфери людини через творіння й творчість, причому ненасильницькими ме-

тодами: не примусом, а переконанням, не придушенням, а розкриттям творчого потенціалу кожної особистості.

І зараз, в умовах українського сьогодення, хотілося б позначити позитивний потенціал церкви як соціального інституту.

Як свідчать соціологічні дослідження [11], незважаючи на негативну динаміку, українські християнські церкви мають так само високий ступінь довіри серед інших суспільних інститутів. За допомогою реалізації своїх соціальних функцій релігія має можливість формувати моральні цінності, впливати на соціальну свідомість, регулювати соціальну поведінку. «Саме тому, – як слушно зауважує М. Рибачук, – релігійні об'єднання відігравали в історичній ретроспективі й відіграють сьогодні роль суспільної совісті, суспільного арбітра, викривача суспільних вад, захисника від усіх форм насильства, надавача гуманітарної допомоги, ініціатора й організатора правозахисної й екологічної діяльності. Загальносуспільні й загальнодемократичні цінності й орієнтації піддаються ерозії поза духовно-релігійними цінностями, а теологія здатна привнести апробовані упродовж багатьох століть рецепти суспільної взаємодії, загальнозначущі норми моральної регуляції. Саме звідси бере початок традиція визнавати церкву елементом громадянського суспільства за умови того, що вона відділена від держави» [8].

І дійсно, можна розглядати громадянську активність у соціокультурній сфері, до якої належать і релігійні практики, як сферу або спосіб людської самореалізації, здатний впливати на історичний процес і саму людину. Громадянська активність забезпечує не тільки цілісність суспільства та нації, а й постійне відтворення та збагачення їх. Орієнтація на самореалізацію людини сприяє появі великої різноманітності можливостей [6, с. 87].

Однак, церква для того, щоб посилити свій позитивний вплив на українське суспільство, має поглибити взаємодію із соціальними інститутами, перш за все, інститутами громадянського суспільства; розширити роботу у сфері соціального служіння та вирішення численних соціальних проблем. Водночас важливою вимогою сьогодення до релігійних організацій є деполітизація їх діяльності, дистанціювання від участі в будь-яких політичних процесах. Тим більше, що, за результатами соціологічних досліджень, в українському суспільстві спостерігається запит на активнішу соціальну позицію церкви в аспектах конструктивної критики влади й захисту прав та інтересів громадян у випадках її свавілля [11].

Крім цього, необхідно максимально використовувати інтеграційні можливості релігії в напрямі об'єднання зусиль усіх учасників трансформаційних процесів (перш за все, у сфері культури, науки, освіти й виховання). Але найважливішим потенціалом соціального інституту церкви є її гуманізуючий вплив на всіх учасників суспільного життя завдяки акцентуванню уваги на духовних і моральних цінностях у їх конкретно-українському вимірі.

Висновки. Таким чином, розглянувши теоретичні концепції дослідження процесу взаємодії соціальних інститутів держави та релігії, ми дійшли висновку, що в сучасному мережевому суспільстві релігія відіграє

особливу роль у формуванні моральних і культурних цінностей. Посилення позитивного впливу церкви, розвиток комунікації міждержавними та релігійними організаціями сприяв би консолідації нації, розвитку громадянського суспільства. Однак, підвищення соціокультурного значення церкви можливе також за умови дотримання самою нею низки назрілих трансформаційних вимог.

Список використаної літератури

1. Ардальянова А. Ю. Процесс взаимодействия государства и религии: социологический контекст исследования. *Вестник Бурятского государственного университета. Педагогика. Филология. Философия*. 2011. № 6. С. 99–104.
2. Давыдов А. А. О компьютерной теории социальных агентов. *Социологические исследования*. 2006. № 2. С. 19–28.
3. Ерекешева Л. Г. К анализу социологии религии Э. Дюркгема. *Социологические исследования*. 2008. № 12. С. 117–126.
4. Конт О. Общий обзор позитивизма / пер. с фр. И. А. Шапиро; под ред. Э. Л. Радлова. 2-е изд. [репр.]. Москва: Либроком, 2011. 200 с.
5. Онищук С. Моделі державно-церковних відносин: порівняльний аналіз. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_2_4 (дата звернення: 19.09.2019).
6. Онищук І. І., Онищук С. В. Церква – соціально-релігійний інститут громадянського суспільства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. Серія «Право. Економіка»*. 2013. Вип. 7. С. 87–92.
7. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии / сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. Москва: Наука, 1994. Ч. I. 300 с.
8. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Вип. 5. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ridruchniku/21/4.pdf> (дата звернення: 20.09.2019).
9. Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. реф. сб. / под ред. Ю. А. Кимелев, Н. Л. Поляковой. Москва: ИНИОН, 1995. 157 с.
10. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / пер. с англ. Т. С. Васильевой; Рос. академия наук, Ин-т социологии. Москва: Наука, 1997. 350 с.
11. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали підготовлені до чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблемивзаємовідносин» 24 травня 2016 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні). Київ, 2017. С. 23. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_Religiya.pdf (дата звернення: 20.09.2019).
12. Шаповалов В.А., Василенко В. В. Кризис нашего времени в научном наследии П. А.Сорокина. *Вестник московского университета. Серия № 18: Социология и политология*. 2010. № 2. С. 30–35.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2019.

Серга Т. А. Коммуникативные практики государственных и религиозных организаций в современном сетевом обществе: теоретический аспект

В статье анализируются теоретические основы взаимодействия социальных институтов государства и религии, а также вопросы повышения социокультурного значения церкви и ее участия в решении многих проблем современного украинского общества, прежде всего его разобщенности и дезинтеграции. Обосновывается тезис о том, что среди всех возможных моделей государственно-церковных отношений

наиболее эффективной для поставленных задач является партнерская. Проведен анализ некоторых аспектов коммуникативных практик государственных и церковных организаций в современном сетевом обществе.

Ключевые слова: сетевое общество, социальный институт, государство, религия, церковь, взаимодействие, коммуникативные практики.

Serga T. Communicative Practices of State and Religious Organizations in the Modern Network Society: Theoretical Aspect

In the modern world, partnerships between the state and the church are necessary, since religion is a powerful factor in the integration of society. Unfortunately, the state does not sufficiently engage religious organizations in overcoming many crisis phenomena in Ukrainian society today. This problem is relevant and requires a proper theoretical and methodological justification.

Theories of the place of religion in society were developed by such well-known Western sociologists as G. Spencer, E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, P. Sorokin and others. In domestic socio-political thought they were developed by I. Franko, I. Ogienko, V. Lipinsky and other researchers.

Theoretically substantiate the positive impact of the institution of religion on the state of society, provided that close partnerships are established with the state.

The social institutions of the state and religion coexist in society, performing a number of similar functions and affecting society and each other. The process of interaction between religion and the state is the subject of study of a number of sociological theories. The most famous of them are the theories of O. Comte, E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, N. Luman, J. Habermas, E. Giddens, P. Bourdieu, J. Deleuze, P. Sorokin and other sociologists.

Among all the models of church-state relations, one can designate the partnership as the most effective in solving many social problems, consolidating the nation by changing the cultural spiritual sphere of a person through religion.

However, the church, in order to strengthen its positive influence on the crisis Ukrainian society, must deepen its interaction with social institutions, expand its work in the field of social ministry, and distance itself from participation in political processes. In addition, it is necessary to make maximum use of the integration and humanizing possibilities of religion, in the direction of combining the efforts of all participants in the transformation processes, by focusing on spiritual and moral values in their specifically Ukrainian dimension.

In a modern crisis society, partnership between the state and religion can contribute to the consolidation of the nation, the development of civil society. However, an increase in the sociocultural significance of the church is possible if it complies with a number of transformational requirements.

Key words: network society, social institution, state, religion, church, interaction, communication practices.